

Инвестиция
политика-
зының
сорулгалары

Кырганнар
солун-даа,
эрес-даа

Интер-
националчы
апарган
хүреш

№ 145 (18572)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
ноябрь
25
вторник

Чазак Баштыңының ажил-албаны

ДЕТКИМЧЕНИ ИДЕПКЕЙЛИГЛЕРГЕ КӨРГҮЗЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Каа-Хем кожуунун малчын-нары-биле ужуражылгазы ноябрь 19-та Үстүү-Баян-Кол деп черге болган. Ужуражылга Анай Тевеверна Монгуштуң кыштаанга болган, оларны

төрзөн чуртун алдаржиткан ыры-хөгжүм үделгези-биле уткаан. Регионун удуртукчузун эң улуг назылыг малчын-биле таныштырган. 82 харлыг Мижит-оол Салчакты ында эң дуржулгалыг хойжу деп санап турар. Ортумак

назылыг ишчилер база хөй, олар боттарының продукциязын — сүттү, сметананы, быштакты, саржагны, эътти Кызылдың көдээ ажил-агый рыногунга чедирип турар.

(Уланчызы 4-кү арында). ➡

ТЫВА РЕСПУБЛИКА БИЛЕ ОРТААКЫ УРАЛ ДУГУРУШКАН

Тыва Республиканың Баштыңының Свердловск областе кылган аян-чоруунун үезинде регионнар аразында садыг болгаш культура харылзааларын быжыглаарының дугайында шитпир хүлээп алдыган.

Кады ажилдажылганың дугайында тодаргай тайылбырны «ФедералПресс» ИА Свердловск областың губернатору Евгений Куйвашевтен болгаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдан алган. «Тыва биле Ортаақы Уралдың ара-

зында орук 3 муң ажыг километр болгай. Силерниң ийи регионнарны чүү холбаштырып турарыл?» — деп, журналистер айтырган.

Аңаа харыы кылдыр Евгений Куйвашев Тываның удуртукчузу Уралдың күрүне университетин дооскан деп демдеглээн. (Шынап-ла, 1990 чылда Шолбан Кара-оол УрКУ-нун философия факультетин дооскан), 1993 чылда УрКУ-нун кирип өөренир аспирантуразына өөрөнгөн. Оон бээр бо регион дугайында ол эң-не чылыы-биле сактып чоруур.

«Бөгүн ужуражылга соонда аш-чем продуктуларын бот-боттарына чедирериниң дугайында чугаалажышкыннар болур. Тываның удуртулгазының маңаа келгени — эки болушкун. Келир үе делегациялар солушкуну болурунга бүзүрээр мен».

Шолбан Кара-оол өөрүп четтиргенин Евгений Куйвашевке илереткен болгаш Уралды ийги төрзөн регионум деп санап чоруурун дыңнаткан. «Культура талазы-биле делегациялар солчуру кылдыр дугурушкан бис, ол албан болур. Евгений Владимирович аш-чемниң экология талазы-биле арыг продуктуларын Свердловск областа чедирерин дилеп тур. Хой эьдин бүдүрер талазы-биле Сибирь регионунда бирги черде турар бис, улуг үлетпүр регионунче аш-чем про-

дуктуларын чедирер арга дээрге улуг чедишкен-дир» — деп, Тываның Баштыңы дыңнаткан.

2015 чылда Тывага демир-оруктун улуг хемчээлдиг тудуу эгелээр, аңаа Уралдың бүдүрүлгелери база киржир.

УДАВАС ТЫВАГА КЕЛИР ААЛЧЫ

Мурнуу-Африка Республиканың РФ-те Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини Мандиси Мпахлуа удавас Тыва Республикага чедип келир.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

АЗИЙЖИ АНЫЯКТАРНЫҢ ФОРУМУ

Шолбан Кара-оол болгаш Михаил Федоров Тывага Азийжи аныяктарның 1-ги форумун эрттирериниң айтырыгларын чугаалашкан.

Екатеринбургка ажилчын сургакчылаашкыннар үезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Уралдың күрүнениң экономика факультетинге барып, дээди өөредилге чериниң ректору Михаил Федоров-биле ужурашкан. Сагындыраал, бо чылдың август айда олар евроазийжи континент чурттарының интеграцияның улустар аразының төлөвилелинге даяныр черлериниң бирээзи кылдыр Тываны шуудадырынче угланган элзэн хемчеглер эрттирериниң дугайында дугурушкан. «Эртемденнерниң евразия экономиктиг клуву» каттыжышкынның президентизиниң оралакчызы база Евразия эвилелиниң идепкейжи шимчедикчизи болуп, Михаил Федоров ол ынчан Азияның төвүнде Тывага Аныяктарның Евразия экономиктиг форумун эрттирерин сүмелзэн. Ол форум эртемденнерниң евразия клувунун өмээржилгези-биле 5 чыл бурунгаар тургустунган болгаш национал болгаш делегей экономиказының онза чугула нарын айтырыгларының талазы-биле креативтиг шитпирлер ажылдап кылырынга аңгы-аңгы чурттарның аныяктарын күштүг каттыштырар курлавырның алдарын алган.

Ноябрь 22-де болган ужуражылгага Ш.Кара-оол болгаш М.Федоров келир чылдың күзүнүнде Тывага «Азияның интеллектуалдыг алдыны» дугурушкан ат-биле азиат аныяктарның 1-ги форумун эрттирер талазы-биле организастыг айтырыгларын чугаалашкан.

«Бо форум «Таарымчалыг сайзыраарының Евразия өзз» төлөвилели-биле планнаттыг. Ол төлөвилел евразия интеграциязының, делегей каттыжылгазының сайзыралының амгы үениң геополитика байдалдарына айыл чок чорук айтырыгларының темаларына хемчеглерни кириген база ол ышкаш таарымчалыг сайзыраарының Евразия өззэниң даяныр черлериниң эң экилерин бурунгаарладырынче угланган — деп, М.Федоров тайылбырлаан. — Чижээлээрге, Кызылды — Азияның, Вильнюсту — Европаның база Екатеринбургту Евразияның географтыг төптери кылдыр».

Азийжи аныяктарның 1-ги форумунун кол сорулгазы — Оожум океан регионунун, Төп Азия чурттарының, Европаның болгаш РФ-тиң субъектилериниң аныктарын Тываның бурунгу культуразы база төөгүзү-биле, оң бойдус байлаа-биле таныштырары. База ол ышкаш ТР-ниң этнокультура салгалын арттырарының болгаш айыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле туризми, аныяктарның сайгарлыкчы чоруун, Евразия чурттарының экономиктиг хөгжүлдезиниң кедизин сайзырадырының талазы-биле форсайт-сессия, «төгерик столдарны» эрттирери деп, УрКЭУ-нун ректору чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

УДАВАС ТЫВАГА
КЕЛИР ААЛЧЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Мурнуу-Африка Республиканың (МАР-ның) элчини дээрги Мандиси Мпахуаны республикага аалдап кээринче чалаан, чалалганы ол хүлээп алган. МАР-ның элчининиң ол шиитпири дээрги Мандиси Мпахуаның, Свердловск областың губернатору Евгений Куйвашевтин болгаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Екатеринбургтуң Улуг Дош Ордузунга ужуражылгазының үезинде билдинген. Россияның регионнарының удуртукчулары болгаш элчин ол хүн «Автомобилист» — Барыс» хоккей маргылдаазын көргөннер. Чапсар үезинде МАР-ның элчини болгаш Россияның ийи регионунун удуртукчулары журналистерниң айтырыгларына харыылааннар.

МАР-ның делегациясы Свердловск облазында элээн каш хонук ажылдап турар, Тываның удуртукчузунун келир деп турарын билип кааш, Евгений Куйвашев элчинни бичи манаарын дилээн. «Ол дээрги Уралдың черинге чоруп тургаш, саналды хүлээп алганынга өөрүп тур мен» — деп, ол немээн.

Свердловскиде МАР-ның садыг делегациязының аян-чоруу болуп турар дээрзин демдеглээ. Оңза болгаш бүрүн эргелиг элчин делегацияның составында кирип турар. Мурнуу-Африка Республика Уралга этт аймаан, (оң иштинде страус, зебра эттерин), далай продуктуларын эккээринге белең дээрзин «ФедералПресс» информастыг агентилел дыңнаткан.

2014 чылдың августа ийи чурттуң президентилериниң ужуражылгазының соонда бо аян-чорук тывылган деп, дээрги Мандиси Мпахуа демдеглээн. Олар ынчан кездэс ажыл-агый талазы-биле кады ажылдажылганы күштелдирерин дугурушканнар.

АЗИЙЖИ АНЫЯКТАРНЫҢ
ФОРУМУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Форумнуң киржикчилериниң аразына үстүнде айыттыг угуланышкынар аайы-биле эң-не эки төлевилел конкурзун эрттирери планнаттынып турар.

Форумга киржири-биле Оожум океан регионунун, Төп Азия, Европа чурттарының болгаш Россияның бүгү регионнарының аныяк удуртукчуларын чалаары планнаттынып турар. Киржикчилерниң ниити саны 200 хире кижиге.

Тываның киржилгези-биле Евразия интеграциязының символ болур өвээн тургузарының дугайында академиктин идеязын деткип турарын ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол база катап демдеглээн. Федералдыг эрге-чагырга-биле чүүлүг деп көргөн регионну хөгжүдериниң стратегиязы ооң-биле чөпшээрэжип турар. «Форум бистиң аныяктарының улуг хемчээлдиг экономиктиг эгелээшкынерге киржиринге, бодун ажылга, чогадыкчы чүүлге, албан-ажылга депшидеринге болгаш профессионал өзүлдезин боттандырырынга чаа аргаларны ажыдар» — деп, ол чугаалаан. Чугаалашкан төлевилелди «Россияның географтыг ниитилели» Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының 2015 чылда ажылының планынче кирир кылдыр дилег-биле РФН-че кирер бооп Тываның Баштыңы аазаан.

М.Федоров деткимче дээш регионунуң Баштыңына четтиргенин илереткеш: «Аныяктарда бот-боттарына көргүзүр чүүлдер бар: бурунгу чаңчылдар, үнелиг уран чүүлдер, чижээлээрге, 3 муң чыл төөгүлүг Тываның скиф алдыны, Дрезденниң үнелиг чурук галереясы. Аңгы-аңгы чүүлдерде ниити чүүлүг дилээринге, билип алышкынының маргылдаазынга ол тодаргай үндезини болур» — деп демдеглээн.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

ИНВЕСТИЦИЯ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ

Тываның Баштыңы үнер чылда республиканың инвестиция политиказының кол-кол угланышкынын тодараткан.

ТР-ниң Чазааның чанында Экономика чөвүлелиниң хуралы Кызылга болган, аңаа Тываның Чазааның кежигүннери, Дээди Хуралдың депутаттары, эртемденнер, кожуннарның болгаш хоорай округтарының чагыргалар баштыңнары, федералдыг тургузуларның удуртукчулары, республиканың бизнес ниитилежилгезиниң болгаш улуг-улуг инвестиция компанияларының төлээлери киришкен. Чөвүлел кежигүннериниң болгаш чалатканнарның мурнунга республика Баштыңы Шолбан Кара-оол «2015 чылда Тыва Республиканың инвестиция байдалы болгаш инвестиция политиказы» деп Айыткалды кылган.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун чугаазы:

— Экономиктиг чөвүлелдин хүндүлүг кежигүннери! Хүндүлүг коллегалар! Чалатканнар!

2015 чылда инвестиция политиказын хевирлеп тургузарының кол быразын тодарадыры-биле бөгүн мында чыылган бис. Республиканың сайгарлыкчылар ниитилежилгезинге болгаш эрге-чагырга органнарынга инвестиция айыткалы чаа чүүл эвес, а чыл санында күүседир ажыл апарган, аңаа эдилгелерни амыдырал боду кирип турар. Ол дээрже чедип алдыгач түнелдерниң дугайында анаа-ла отчет эвес, ол дээрже бистиң девискээри-биле инвестицияның байдалын экижидериниң талазы-биле тургустунган сорулгалар-дыр.

Инвестицияже угланган бистиң күженишкынеривис хилис болбайн турар. Херек кырында боттук чедип алышкынар илдең. 2007 чылдан бээр республикаже инвестицияның кирер чоруун 5,3 катап (сөөлгү үш чылда — 1,9 катап) өстүрерин чедип алдывыс. 2014 чылдың январь-августа кол капиталга инвестицияларның хемчээли 5,2 миллиард рубль болган, эрткен чылдың ол үезинге деңгээлге 4,2 хуу өскөн.

2007 чылга чедир республикага инвестицияның хемчээлин чүгле бюджет акша-хөреңгизиниң күсели-биле тургузуп келген. 2008 чылдан бээр улуг-улуг инвестиция төлевилелдериниң күүселдизи эгелээн — хуу компаниялар 27,3 млрд. рубль инвестиция салган, ооң иштинде бо чылдың тос айларында — 3,2 млрд. рубль болган, ол 15,8 хуу өскөн. Ол өзүлдө «ТЭУК» ХАН-ның, «Лунсин» компанияның идепкейлиг ажыл-чорудулгазының ачызында чедип алдыгач, ол Кызыл-Таштыг-да чартык металл рудаларының чыдар черин үлетпүр аргазы-биле шынгаздып эгелээн. «Межегейуголь» компания амгы үениң, бедик технологиялыг шахтазын ажылдады берген. Оон аңгыда «Бенконс» деп даштыкы компания бисте ажылдап эгелээн, ол тууйбу заводунун болгаш гостиница комплекзиниң тудуунга инвестицияны салыр.

Улуг-улуг инвестиция компанияларын-

да амгы үеде 2,2 муң кижиге ажылдап турар, оларның иштинде 1,2 муң кижиге (55 хуузу) — бистиң чаңгыс чер-чурттуглары-выс. Чоннуң кижиге санынга онааштыр кол капиталга салышкынарның хемчээли ол үениң дургузунда 5 катап өскөн — 7-ден 40,0 муң рубль четкен.

Улуг хемчээлдиг чедиишкын, ынчалза-даа ол бистиң боттары-выстың эге туруштары-выска хамаарыштыр ындыг. Өске адырларда инвестиция байдалы чер албайн турар деп дорту-биле чугаалайын. Кижиге санынга онааштыр дөртөн муң рубль дээрже чурттуң ортумак көргүзүүндөн ийи катап эвээш. Донор диртип турар регионнар-дан ылгалы оон-даа улуг — он катап, оон туржук чүс катап болуп турар. Инвестицияның немей өзүлдезиниң базымнары мурнуку хевээр артар болза, Тыва капитал салышкынарның бөгүгү деңгелинге, чижээ Красноярск крайынынга чедер дизе, 30 чыл херек ышкажыл.

Ындыг темпилер биске таарымча чок. Эки ажылдыг болурун, төлөптүг чурттаарын амгы үеде эвес-даа болза, бүгү назынында манаар эвес, чоокку үеде чедип алыры күзенич болгай. Ынчангаш бистиң мурнувуста аажок нарын, эң чугула сорулга — экономиктиг өзүлдениң темпизин эң-не долугу-биле дүргедер сорулга салдыгач. Ону чүгле инвестиция чорудулгаларының эргелеп-башкарылганы дээштиг системазын тургускаш, чедип ал болур.

Бо бөдүүн эвес херек дээрзи билдингир, ында белеткеп каан орук чок. Инвестицияны эргелеп-башкарырының адырында системажыдып каан орук амгы үеде федералдыг деңгелде безин чок. Ону кайы-бир черге чогадыптарын манаар үе бисте чок дээрзин база катап чугаалайын. Хоойлу-

99

2015 чылда муниципалитеттерниң чугула сорулгазы — инвестиция төлевилелдериниң тодаргай даңзызын тургузары болгаш кожунунуң инвестиция паспортун долдуурары.

га дүгжүр кандыг-даа аргаларны боттары-выс дилээр, үлегерлээр, инвестицияга таарымчалыг байдалдар тургузарының кандыг-даа дуржулгазын бистиң байдалдары-выска таарыштыр тургузар болгандыр бис.

Бо сорулгага хамаарыштыр кандыг айтырыгларны хамыкты мурнай шиитпирлээр?

Бирээде, регионнуң инвестиция политиказын күүседиринге муниципалитеттерниң хөй кезиниң кошкак киржилгезин.

Федералдыг Хуралга бодунуң Айыткалынга Россияның Президентизи Владимир Владимирович Путин «кайы девискээрлерге угаан-сарыылдыг ажылдаары, кайы-бир бүдүрүлгени тургузары ажыктыгыл дээрзин инвесторларга тодаргай дыңнадыры чугула» — деп демдеглээн болгай.

Ол медээге инвестор харыы бээр бе дээрзинге инвестицияны хаара турдарының ниити чорудулгазынга муниципалдыг тургузугнуң кайы хире дээштиг киржип турары хамааржыр.

2015 чылда муниципалитеттерниң чугула сорулгазы — инвестиция төлевилелдериниң тодаргай даңзызын тургузары болгаш кожунунуң инвестиция паспортун долдуурары. Муниципалитеттиң инвестиция паспортун дээрже чогулгалыг инвесторну девискээр-биле таныштырылгачан эгелээр ажылчын чепсек болур ужурлуг.

Инвесторларже муниципалитеттерниң акшаландырышкын негеттинип турар белең төлевилелдери-биле үнери чугула. Бүгү документи-биле белеткээниниң шынары эң бедик деңгелге болуру билдингир.

Инвестиция төлевилелдерин күүседиринге тааржыр хостуг чер участкары-ын айыткан бижимелдерни доктаамал долдуур болгаш чаартыр херек. Чугаа чүгле муниципалитеттерниң участкары-ның дугайында эвес, хуу өнчү болуп турар черлерниң дугайында болуп турар.

Муниципалдыг тургузуларның чагыргалары оларны сайзырадырынга хуу партнерларны хаара турдарының аргаларын тывары-биле бүдүрүлгелерниң, ооң иштинде МУБ-тарның ажылының түнелдиниң анализин кылыр херек. Регион эрге-чагырга бодунуң талазында, эргежок чугула деткимчени, ооң иштинде саң-хөө деткимчезин инвестиция политиказын идепкейлиг чорудуп турар муниципалитеттерге көргүзүр.

Эрткен чылын бо ажылга харыс-салгалыг кижилерни Чазак бүгү хоорайларга болгаш кожуннарга тургускаш. Оларның шуптузу кылган ажылын саазын кырынга отчеттааннар. Херек кырында — чаңгыс-даа кожунга инвестиция комиссиялары ажылдаваан, төлевилелдер тургускаш. 2015 чылда тодаргай төлевилелдерниң бары болгаш хаара туттунган инвестицияларның хемчээли тус чер эрге-чагырга-биле ажылының дээштиг болуп турарының барымдаазы болур.

Ийде, кижиниң шиитпирлекчи ролунуң дугайын чугаалап тура, кадрлар ам-даа бүгү чүүлдерни шиитпирлээр дээрзин демдеглээр херек.

Хову-Аксынга коммунал халатты чайладып турувуста, чүү эң нарын болганын билер силер бе? Амгы үеде чылдагааннап турары дег, акшаның, материалдарның чогу эвес болган. Бистиң таварышканы-выс, амгы үеде каяа-даа таваржып турары-выс

эң берге чүүл — бедик мергежилдиг ажылдакчыларның шуут чогу. Бедик мергежилдиглерни чүгле энергетикада эвес, кайда-даа — күрүне эргелеп-башкарылганында-даа, транспорт болгаш харылзаада-даа — каш кижиге барын салаа база санал болур. Кадрлар чокта кандыг-даа инвестиция — өлүг капитал-дыр.

Биске кээп ажылдап турар компанияларның чүгле дериг-херекселдерин эккеп турар эвес, чаа технологиялар-биле ажылдап шыдаар болгаш бизнестин кадыг негелдезинге тааржып турар специалистерни база эккеп турары таварылга эвес. Бедик мергежилдиг ажылдакчылар чеже негеттинер болдур, ол хирени республика тып шыдавас дээрзи билдинген. Улуг белеткел безин негеттинмес черлерге бистиң ажылчыннары-выс биске чедип келген, шапкын темп-биле, долуг күш-биле, чапсар чокка ажылдап өөрөнгөн, оон туржук иже кааптар деп чүве билбес кижилер-биле чижип шыдавас болгай.

Амгы үе бедик мергежилдиг кадрларны болгаш амгы үениң ме-неджерлерин белеткээри эргежок чугула дээрзин негеп келген. Республикага чүгле инвесторларның болгаш бүдүрүлгелерниң негелделерин барымдаалап турар эвес, чаа чүүлдерге угланган профессионал өөредилгениң системазын тургузар херек. Ол ажыл чогул чоруп турар, ынчалза-даа көскү беримче ам-даа чок. Инвесторлар болгаш өөредилге яамызы бот-боттарын билишпейн турда, өөренип алган уруглар ажыл чок кылаштыгып турар. Ажыл берикчилери-биле кады ажылдап кылган өөредилге программалары

КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

херек, школары чылдардан эгелээш, профессионал сертификацияны болгаш хамаарылга чок үнелелдин ажилга депширинге чедир планнаашкынның системазы эргежок чугула.

Чижээ, Кочетов, Элегес-Аксы, Элегес, Каа-Хем суурларның школаларына профессионал угланышкынның шөлдерин, өске сөс-биле — шахтерлар класстарын тургузарын республиканың өөредилге болгаш эртем яамызынга дагып тур мен. Немелде өөредилгениң тускай программалары база херек. Ол сорулгаларга «Межегейуголь»-биле, ТЗУК-биле болгаш Даг-руда компания-зы-биле дугуржулганың төлевилелин ажилдап кылыр.

чаар ойталаарыл дээр чүүлдер-биле таныжып ап болур апарган. Эң кол чүүл — чорудулга бүрүзүн аңгы эртери-биле тудуг кылыкчызының кириер документи-лерин даңзызын база айттып кааны. Ол билдиришкн ээинден даңзыда айтпаан документ негээр, немелде чорудулга тургузар эрге регион-даа, муниципалдыг-даа эрге-чагыргада чок. Оон аңгыда тудуг кылыкчыларының күзеп турары объектини технологтуг четкилерге кожарының чорудулгазын даңзыда тодаргай бижип каан. Бистиң «орувус картазын» федералдыг хойлуужулуга дүүштүр Тудуг яамызы-биле кады эде кылырын Экономика яамызынга дагып тур мен.

99 Амгы це бедик мергежилдиг кадрларны болгаш амгы цениң менеджерлерин белеткээри эргежок чугула дээрзин негеп келген.

Үште, кээп болур-даа, ажилдап-даа турар инвесторларга административтиг шаптараазынар ам-даа хөй дээрзин миннир херек. Бизнеске эң аарышкылыг болур чер участоктарын турскайлаарының, инженер четкилеринге коштурулганың, монополия-биле харылзааның айтырыглары турган-даа, ам-даа бар. Оон аңгыда инвесторларның кириген чагыгларын сайгарарының хуусаазын узадып туруп бээр чоруктар база бар.

Оон-биле холбаштыр тудуг болгаш энергетика адырларына сайгарлыкчы чоруктуң байдалын экижидериниң талазы-биле ийи «Орук картазын» бадылаан бис. Тудугда саазын долдурар чоруктарның санын 15-тен 11 чедир кызырарын, тудуга чөпшээрел алырының административтиг бүгү чорудулгаларның каттышкан үезин 2018 чылда 333 хонуктан 230 хонук чедир кызырарының талазы-биле хемчеглер көрдүнүп турар. Энергетикага коштурулганың үе-чадаларының санын 10 турганындан 5 чедир, энергия четкилеринге коштунарынга чөпшээрел алырының үезин 281 турганындан 2018 чылда 40 чедирер.

Экижиттинген чүүлдер бар, ынчалза-даа доктааган херээ чок, харын-даа темпирлерни шапкынчыдар болгаш улам бурунгаарлаар херек.

Чуртталга тудуунуң талазы-биле административтиг чорудулгаларның төнчү даңзызының дугайында доктаал ноябрь 7-де күштүг болуп кирген. Оларның саны федералдыг 220, регионнуң болгаш муниципалитеттериниң чорудулгаларын бо хүнге чедир 134 кылдыр кызырып шыдаан бис. Төлевилел бүрүзүнге хамаарыштыр аңгы чорудулга болур. Чижээ, хөй квартиралыг бажыңнарны тудары-биле чамдык регионнарда 130 чорудулганы эртер, бадылап каан даңзы езугаар оларның саны 60 болур. Тудуг кылыры-биле чөпшээрел алырынга эрттирер хүннериниң ортумак саны 276 хонук, олар регионнар аайы-биле аңгы-аңгы болуп турар, чижээ, Ярослав облазында 355 хонук (а бисте 333 хонук), Киров облазында болгаш Саха (Якутия) Республикада — 170 хонук, Москвада — 100. Чөпшээрел алыр чорудулгаларның санын кызырган соонда 276 хонуктан 130 хонук чедир кызырлыр. Деңнеңер: бис 230 хонук чедирер деп турар бис. Күш үндүрер чер бар ышкажыл.

Россияның Тудуг яамызының сайтында чорудулгаларның бижимелиниң даңзызын парлаан, даңзыда кирген чорудулга бүрүзүнүң бижимелин ында кылган. Ам сайгарлыкчы кижи бүрүзү чорудулганы кандыг нормативтиг акт-биле тургусканыл, кайы хуусаада ооң күүсеттинерил, төлевирлиг бе азы чок бе, ону эрттиреринден кан-

Хүндүлүг коллегалар! Инвестиция байдалын моон-даа сонгаар экижидер талазы-биле бистиң ажил-чорудулгавыс элээн быжыг үндезинге даянып турар. Эгези шагдала салдыган, элээн хөй чүүлдер ам кылдыган. Юбилейлиг чыл биске тодаргай түңнелдерни үндүрер арганы берген, эргежок чугула таварылгада боттарывыстың күжүвүстү мөөңөп билиривисти, дүрген ажилдап шыдаарывысты көргүскөн. Бойдус-биле чаяттыган болгаш бистиң салым-чаянныг чаңгыс чер-чурттугларывыстың холдары-биле туткан чүүлдерин чазыг чок болгаш кызымак ажыглаар херек. Ол байлак күш-шыдал шагдала үнелеп көрдүнгөн болгаш кым бодунуң келир үезин болгаш бодунуң ажит-төлүнүң келир үезин республика-биле холбаштырып турарыл, ол кижиле бүрүзүнүң өнчүзү болуп турар.

Бо чылын салдыган инвестиция политиказын боттандыраарыга ол стратегтиг аргалар 2015 чылда республиканың инвестиция байдалын хевирлээринге үндезини болур ужурлуг.

Оон-биле кады санаашкынның чаа точказы, чаа-чаа аргалар инвесторлар-биле ажилдың чаа деңнелин илередип турар. Республикага кириштирген инвестицияның рубль бүрүзү — регионнуң чедиишкенин келир үезинге, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың амыдыралының шынарын болгаш деңнелин бедидеринге, девискээрниң амгы үениң социал-экономиктиг инфраструктуразының хевирлеттинеринге салышкыны. Каттышкан күженишкенин-биле Тываның инвестиция күш-шыдалын ооң хөгжүлдээриниң бүзүрелдиг үндезини болдуруп шыдаарывыска идегээр мен.

Инвестиция политика адырында кандыг кол сорулгалар бистиң мурну-вуста турарыл?

Бирги сорулга — инвестициялар кириштиреринге стратегтиг арга, Тыва Республиканың перспективтиг социал-экономиктиг хөгжүлдээриниң үзел-бодалындан приоритеттиг угланышкыннарны, адырларны, продукция хевирлерин болгаш хандырылгаларны тодардырар.

Бо үеде олар Сибирь федералдыг округтуң болгаш регионнуң 2020 чылга чедир перспективтиг аргаларлыг чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдээриниң дугайында программа документи-лерин биле тодараттыган. Республиканың Экономика яамызы 2015 чылдың бирги кварталында регионнуң инвестиция стратегиязын хөй-ниитиниң чугаалажып көөрүнге таныштырарын негеп тур мен. Оон соонда ол дүрген бадылаттыган болур ужурлуг.

Стратегияга дүүштүр республика девискээринде төлевилелдер боттандырып турар улуг инвестиция компаниялары-

биле Чөпшээрелжилгени чыл санында чарары чугула. Аңаа тодаргай социал-экономиктиг удур-дедир харылзааны айтыр болгаш чөпшээрелжилгени боттандыраарының түңнелдерин үнелээринге көргүзүлгелериниң системазын илередир.

Ийги сорулга — республиканың чамдык девискээрлеринге инвестицияларга идиг бээр политиканы тодаргайлаар. Эскээр чугаалаарга, онзагай инвестиция картазын тургузар. Аңаа хөгжүлдээриниң талазы-биле ажып турар (бүдүрүлгө сайзырадырының төптери-биле, чижээлээрге, тудуг материалдарының, сүт, эт, дүк, ногаа аймаан болбаазырадырының; турисчи, эмнелге хандырылгаларын бээриниң талазы-биле) зоналарның байдалын тодаргай демдеглээр. Шилиттинген приоритетке дүүштүр девискээрини тодаргай онзагайын барымдаалап тургаш, күрүне деткимчезиниң механизмин азы инвестицияның идепкейинге идиг бээрин ажилдап кылыр.

Үшкү сорулга — инфраструктура объектилерин сайзырадыры. Инвестицияның сонургалдыын азы, харын-даа, регионнуң сонургалдыг эвезин хевирлээринге бодунуң салышкыны-биле инфраструктуразын болгу дег айыылдары бирги черде турар чадавас. Маңаа дөрт угланышкынны аңгылап болур: социал, транспорт-логистиктиг, инженер инфраструктуразы база ол ышкаш коллектив

чаа-чаа ажилчын олуттарны тургусканының болгаш ажил төлевириниң деңнелин өстүргениниң дузазы-биле бирги оочурда хамаатыларның чаагай байдалын бедидериниң дугайында чугаа чоруп турар.

Бодунуң илеткелими төндүрүп тура, республика девискээринде потенциалдыг болгаш ажилдап турар инвесторларга чугаалаарым болза:

Тыва Республика инвестицияларга ажык! Чаа төлевилелдерни азы бар төлевилелдерни сайзырадырын боттандыраар талазы-биле силерниң кандыг-даа эгелээшкенин-биле чугаалажып көөрүңге белен бис. Оларны кандыг-даа шөлдерге, оларның иштинде Экономика чөвүлелиниң хуралдарында чугаалажып көөрүңге белен бис.

Кандыг-даа төлевилелди сайгарып көөр бис база ооң үре-түңнелдиг деткимчезинге болгаш үделгезинге аргаларны сүмелээр бис. Ол дээш институттар болгаш хөгжүлдениң механизмин сайзыраңгайжыдар талазы-биле базымнарны кылып турар бис.

Экономика чөвүлелиниң хүндүлүг киржикчилери! Инвестициялар кириштирер база инвесторлар-биле ажилдаар талазы-биле бюджеттен дашкаар тускай организацияны тургузарының дугайында айтырыгны бо хүн силерниң-биле чугаалажып көөр бис. Инвесторлар боттарының то-

кирериниң төптери, кады ажилдап кылырының, чаа байдалга чаңгыгарының, экспертизаның болгаш сертификат бээриниң төптери кирип турар инновациялыг болгаш сервис инфраструктуразы.

Бюджеттин улуг эвес аргаларын барымдаалап тургаш, инфраструктуразы сайзырадырының кол аргаларының бирээзинге күрүне-хуу эштежилгениң механизмдерин ажыглаары деп санаар бис. Ол ажил-чорудулганы улгаттырар бис.

Бирги чаада КХЭ-ниң төлевилелдерин тургузарының ийи чурумун хевирлеп кириери негеттинер. Тускай — «адаандан кырынче» траекторияга, азы хууда инвесторларның эгелеп турар төлевилелдеринге. Тускай — «кырындан адаанче» траекторияга, азы боттандыраарыга хереглели инвесторлар-биле ажилдаар талазы-биле тускай организацияның күүсекчи эрге-чагырга органдары-биле кады тодардып турар болгаш баш бурунгаар өөренип көрүп турар инфраструктура төлевилелдеринге.

Айыттыган сорулгаларны шиитпирлээр чедиишкениниң үнелели чүглө кол капиталга инвестицияларның хемчээлдери-биле база инвестицияларның өзүлдээриниң темпизи-биле тодараттынар эвес, а социал, экономиктиг болгаш бюджет үре-түңнелдиниң көргүзүлгелериниң эки шимчээшкенинге илереттинер. Чаа инвестиция төлевилелдерин боттандыраарының ужун

даргай айтырыын шиитпирлээр дээш шоолуг таныш эвес кижилерге келген санында бодунуң төлевилелиниң дугайында эгезинден тура чугаалап берип, болганчок республиканың албан черлеринге аңгы-аңгы кабинеттер аразында маңаар ужурга таваржырын амыдырал көргүскөн. Ол үе негээр, халалыг болгаш ооң ажыктыгы эвээш болур. Маңаа «чаңгыс соңганың» тургузуун кириштирери чугула, чаңгыс черге ханы билиглиг, хөй талаалыг специалистерни чыыр. Ынчангаш ол дээш инвестициялар хаара тудар талазы-биле тускай организация тургустунуп турар. Чаа организация тургузгунуң ажилдап эгелээр инвестиция портфелинде 21 улуг инвестиция төлевилели бар. Чоокку келир үениң төлевилелдериниң аразында эт комбинаты, цемент заводу, долу технологтуг кезектиң арга-ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелери кирип турар. Чылыг электри төвүн — ЧЭТ-2-ни тудар талазы-биле төлевилел бистерге онза чугула, чүге дизе чылыг болгаш электри энергиязының чедишпези республиканың инвестиция сайзыралына шаптыктап турар кол чылдагааны бооп артпышаан.

Чаа тургузуг ажыктыг болурунга болгаш бистиң удур-дедир харылзаавысты чаа деңнелче үндүреринге идегээр мен.

Кичээңгейиңер дээш четтирдим!

ДЕТКИМЧЕНИ ИДЕПКЕЙЛИГЛЕРГЕ КӨРГҮЗЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ажыл-херекти изиг, сүттүг шай ижиپ орташ, чугаалашканнар. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Сергей Огневту чыылганнар таныштырган болгаш Көдээ ажыл-агый яамызының сорулгаларының, ол албан черинин ажылының кол негелделеринин дугайын чугаалаан. Эң кол чүүл — ажылдап шыдаар болгаш көскү чедишкенин чедип ап турар кижилерге күрүнө деткимчезин көргүзери. Ооң даалгазын езугаар кожууннарның бүгү чагыргалары ажылдап шыдаар чаңгыс чер-чурттугларын илередир, ындыгларга күрүнө программаларын езугаар бюджет акша-хөреңгизинден деткимче алыры-биле эргежок чугула документтерин долдурарына дуза чедирер албан-дужаалдыг кижини тургузар ажылды боттандырып турар. «Боттарының хүлээнген ажылын кылып шыдаар, ынчалза-даа саазын долдурар хүлээлгени күүседип шыдавас кижилер хөй. Саазын

долдурарына ынак, ажылдаан хевир көргүзөр эвес, а ажыл-агыйын езугаар көдүрүп шыдаар кижилер биске херек» — деп, республика Баштыңы чугаалаан.

Кооператив кылдыр каттыжып алырының дугайын эки боданырынче малчыннарны Дарга кыйгырган, ынчан турлагларны электрижидеринин дугайында айтырыгны шийтпирлээр чиик болур. Кандыг-бир улуг төлөвилелди кооператив күүседип эгелээш, аңаа акшалан-дырышкыны-даа ап болгай. Россияда амгы үеде тургустунуп турар экономиктиг байдалдар көдээниң бараан бүдүрүкчүлерин боттарының ажылына хамаарылгазын бир янзы көөрүн негеп турар.

Аныяк малчыннарны деткиринин талазы-биле хемчеглерге Шолбан Кара-оол доктааган. Келир чылдан эгелеп «Кыштаг» деп программа ажылдап эгелээр, аңаа 30 хар чедир назылыг малчыннар кижип болур. Ол программа езугаар кыштагларны капитал септээринге, чаартып кылырына

болгаш амгы үениң чаңгыс аай төлөвилелин езугаар тударына, суг болгаш электри хандырылганын бажыңнарже болгаш кажааларже кииреринге күрүнө деткимчези көргүстүнер. Аныяк малчыннарга чер участоктарын өңчү кылдыр бүрүткедиринге, ыяш аймаан чийгеткен өртебиле садып алырына дузаны чедирер. «Кыштаг» деп программаны албан-дужаал ээлээн даргалар тыпкан эвес, Барыын-Хемчик кожуунун малчыннары саналдаан деп, республика Баштыңы демдеглээн.

Көдээ ажыл-агый адыры республикада эң чугула болуп турар. Ынчангаш 2007 чылдан бээр ону сайзырадырына эвээш эвес акшаны үндүрген. Ооң түннелинде малдың баш саны аажок өскөн, ооң улам-ындан эт болгаш сүт элбек апарган. Сүт болбаазырадып кылыр ажыл эвээш-бичелеп күүсеттинип турар, ам мал согар цехтериниң айтырыын шийтпирлээр херек.

Шолбан Кара-оол Би-Хемде катап тургустунган сыын

ажыл-агыйының дугайын чугаалаан. Амгы үеде ында 245 баш сыын бар, ам-да 370 башты эккээри көрдүнгөн. «Муңчу малчыннар» клувунун келир үезинге хамаарыштыр база чугаа болган. Тываның туристерге сонуурганчыг чоруун тургузарының талазы-биле темага база доктааган. Чугааны доозуп тура

Тываның Баштыңы Каа-Хем кожуунун чагыргазының чаа даргазы Алексей Чалан-оолга моон соңгааргы ажылдарның планын малчыннар-биле тургузарын, саналдарын киирерин сүмелээн.

Долаана САЛЧАК, В.ШАЙФУЛИНИН тирттырган чуруктары.

РОССИЯНЫҢ ЭКСПЕРТТЕРИ ДЕТКЭЭН

Тываның Баштыңының ИХЯ чаартылгазының четпестерин узуткаарының талазы-биле база полицияның участок төлээлекчилерин деткир талазы-биле туружун Россияның эксперттери деткип турар.

Бүгү-россияның полиция эвилелин президентизи, «Полицейское братство» сеткүүлдүн кол редактору Алексей Ганькин болгаш РФ-тиң Күрүнө Думазының депутады, коррупцияга удур демиселдин болгаш айыыл чок чорук талазы-биле комитеттин кежигүнү, национал камгалалды, национал айыыл чок чорукту, эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганы хандыраынче угланган федералдыг бюджеттин чарыгдалдарын сайгарып көөр талазы-биле комиссияның кежигүнү Дмитрий Горовцов олар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бодалын деткиринге саналын илереткеннер.

Айыыл чок чорук чөвүлелин ээлчеглиг хуралына ИХЯ чаартылгазының үезинде тус черниң байдалдары — чурттаачы чоннун эвээжи болгаш черлер аразының ыраа өөренип көрдүмзүн деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун илереткенин сагындыраал. Түннелинде хөй-хөй ырак чурттаачылыг черлер херек кырында эрге-хоойлу чурумун камгалаар күштер чок калган.

Тываның Баштыңы ОПА-ның стационарлыг постуларын катап тургузары эргежок чугула деп санап турар. Олар кем-херек үүлгедишкенин эки дуглап камгалаар кезек болгай. Полицияның хөй-хөй участок төлээлекчилери көдээ суурларда боттарының чуртталга бажыңнары чок азы болза, участогундан элээн ыракта чурттап турар. Суурларга участок шагдааларын быжыглаары-биле болгаш оларны бажың-биле хандыраынга келир чылын «Участок шагдаазына бажың» дугурушкан ат-биле акцияны эрттирери төлөвилеттинген. Регионнун чазаа тус черлерниң чагыргаларына янзы-бүрү деткимче көргүзеринге белен деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

База ол ышкаш республикада улусчу дружиналар катап тыттып турар. Ынчалза-даа шупту нарын айтырыгларны ол хемчеглер шийтпирлөөс болбайн канчаар.

Шынап, Pravda.Ru-нун айтырып көргөн федералдыг эксперттери шуптузу ол эң чидиг айтырыгны Россияда бир дугаар дидим болгаш туруштук көдүргөн чадавас, Тываның эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында дыка-ла позитивтиг харыылаан. Чугаалашпас болза, чүү-даа өскерилбес болгай. Россияның Президентизи Владимир Путин регионнарда саналдарны онза дыңнаар деп билдингир, ынчангаш ИХЯ чаартылгазының «карышкак», нарын айтыры чокку үелерде шийтпирлеттине берип болур дээрзинге идегел бар.

«Чер кырында» ажылдап турар четчир ажылчыннарывыс турган эге туруштарже дедир эглири чогуңур, бирги оочурда эргелел болгаш аппараттар ажылдакчыларын кызырар херек — деп, Бүгү-россияның полиция эвилелин президентизи, «Полицейское братство» сеткүүлдүн кол редактору Алексей Ганькин санап турар. — Ол дээрже маргыш чок шын чүүл. Тывада ажылдап турар кижилер шак ындыг үзел-бодалды саналдап турар болза, ынчаарга ол-даа чөптүг-дүр. Айтырыгны шуут шын көдүргөн-дир! Москвага база ону дыңнаар боор деп бодаар мен, черлерден саналдар ында онза чугула. Иштики херектер сайыды А.А. Колокольцев «чер кырында» ажылдап турар хөй кижилер херек деп ол дугайында чугаалап турар, ынчангаш штат тургузулгаларына өскерилгелер ам-даа болур деп бодаар мен, чүге дизе ол амыдыралга эргежок чугула».

«ИХЯ чаартылгазының үезинде хөй-ле чүүлдер өөренип көрдүмзүн — деп, Pravda.Ru-нун интервьюзунга РФ-тиң

Күрүнө Думазының депутады, коррупцияга удур демиселдин болгаш айыыл чок чорук талазы-биле комитеттин кежигүнү, национал камгалалды, национал айыыл чок чорукту, эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганы хандыраынче угланган федералдыг бюджеттин чарыгдалдарын сайгарып көөр талазы-биле комиссияның кежигүнү Дмитрий Горовцов чугаалаан. — Ол байдал бүгү ниитиге хамааржыр. 22 хууга кызырганының түннелинде милиция-полицияның участок төлээлекчилеринин саны хенертен кызырылган, кем-херек үүлгедишкени-биле демисел чорудуп турган дыка хөй оперативтиг кезектерни кызырган. Ол дээрже эң улуг нарын айтырыг... Ынчангаш ам контрреформаны эрттиреринин дугайында чугаа чоруп турар. Ооң-биле амгы ИХЯ сайыды Колокольцев база ажылдап турар».

Ындыг үр эвесе муниципалдыг милиция дугайында хоойлу төлөвилели Күрүнө Думазының сайгарып көөрү-биле кииртинген. Ону, бир талазында, иштики херектер органнарына чурттаачы чоннун бүзүрелин эгидери-биле, өске талазында, черлерде кадрлар чедишпезинин нарын айтырыгларын шийтпирлээр-биле тургускан.

Байдалды эдип шыдаар идегел бар. Бистиң Күрдуманың айыыл чок чорук комитетинин баазаында полиция дугайында, иштики херектер органнарының ажылдакчыларына болгаш өскелеринге-даа магадылалдар дугайында хоойлуну сайыраңгайжыдарының доктаамал ажылчын бөлүү ажылдап турар. Сорулгазы — ИХЯ-ның биезги удуртукчуларының бүгү угланышкынын талазы-биле киирген частырыгларын эдер. Ынчалза-даа эң-не кол болгаш аарышкылыг чүүл — «чер кырында» ажылдап турар штатта

ажылдакчыларның санын бодамча чок кызырганы. Келир чылын Тывага «Участок шагдаазына бажың» акцияны эрттирери, ооң түннелинде участок шагдааларын чуртталга бажыңнары-биле хандыраы база оларны суурларга быжыглаары, чугаажок, байдалды экижидер болгаш ИХЯ чаартылгазының талазы-биле шагдагы частырыгларны эдеринге дүргөн дузалаар.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук болгаш ХХК-биле удур-дедир харылзаа талазы-биле РФ-тиң Хөй-ниити палатазының комиссия даргазы

Антон Цветков Тывада көдүрлүп турар нарын айтырыгның онза чугулазын демдеглээн: «Көдээ суурларга участок шагдааларын чуртталга бажыңнары-биле хандыраы эң чугула. Тодаргай ажылдап турар девискээринге шагдааларны бажыңнар-биле хандыраының деңгели — иштики херектер органнарының кол нарын айтырыгларының бирээзи. Тываның баштыңының дугайында эвээш эвес эки чүүлдерни дыңнаан мен. База катап бадыткалды ап турарымга өөрүүр-дүр мен. Участок шагдаазының бажың-биле хандырттыганы чүгле кол эвес, а ооң тодаргай ажылдап турар девискээринге чурттаары эң чугула. Кажан кижиде бодунуң ажылдап турар девискээринге чурттаанда ооң ажылының үре-түннелдин көдүрлүр. Ол эргежок чугула. Шагдаалар бажыңны алгаш, дораан полициядан үнмөс кылдыр хемчеглерни болгаш негелделерни тургузар болбайн канчаар. Ол дээрже ажыл-албан бажыңы болур. Шагдаа төлээлекчизи бодунуң участогунга 10 чылды ажылдаанының соонда, бажың ооң өңчү-хөреңгизи апаар дикжик».

Pravda.Ru болгаш club-rf.ru медээзи-биле.

СЕТКИЛИМНИН ХАНЫЗЫНДАН

ХООРАЙНЫН АДЫН БИЛБЕС ТУРДУМ...

Республиканың төөгүзүнде эң-не хөй номчукчулуг, тыва чоннуң эң-не хүндү болгаш үнелээр солуну 1925 чылдан амгы чедир доктаамал үнүп келген. Улуг Россия болгаш дагылыг Тывада хүн бүрү болуп, атынып турар амыдыралды чонга чырыдып, күлдө, сайзыралдың базымнарын ак-кара тайылбырлап, күш-ажылдың болгаш кижилениң айтырыгларын чонга суртаалдап, үнүп дыңнап, солуннуң арыннарынга турарынары сеткилимниң ханызындан чоруур номчукчунар, бижикчиңер — оол Сааяевич Намчай-оол деп кижикчи мен. Мен ам барык-ла 50 чылдар иштинде солун-биле харылзаам үспедим. Силер бижикчиңер бооп келгенимге өөрүп, уткан ажылдарымны чырыкче үндүргени-дээш чоргаарланмышаан, ам-даа чаа-чаа алдарны чорударынга белен мен. Эрткен чылын 70 харлап тургаш, «Тоолайым» деп одуруглар бижип алгаш, ону өөрже ам чорудуп олурарым бо, үндүрерни диледим. Кижик чурттап чорааш, чер-чуртумга, чонумга кылган кижикчи мен, чүнү чедир кылбаан мен соон истеп, мурнун хынал чоруур-ла болгай. «Шын» солун мээң сеткилимни өөртүп-келген. Ону чүрээмниң ханызында бодап уур мен. Мени буруудатпайын көрүңер, кижикчиңер! «Шын» — мээң бодаар алым, соккан чүрээм, кижизидикчим, сү-екчим, идегелим, ынанымым, «Шын» — бузурелим! — Номчукчу болгаш бижикчи кижикчи бүрү-сү сагыш-сеткилин доюлдуруп, хөлзедип, гелин шынзыктырып, сүлдө-сүзүүн быжыг-хай-адың көдүрүп кээр солун келир база хөй номчукчулуг болур деп бодаар «Шын» — ындыг солуннарның бирээзи, а чоннуң четтикпейин манаар солуну. Чонумнуң сагыш-сеткили, угаан-бодалы, акшылы, хүндүктели, үнелели номчукчунар хөрээмде бодап, сеткилимни илередип ор Солун арнынга ужуражы бээр бис. Силер-

ниң чугула, харысалгалыг ажыл-ижиңерге чо-гаадыкчы чедишикиннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бедик хей-аьтты күзедим!

ТООЛАЙЛЫМ

Өпейлиимден, кавайлыымдан
Өскөн черим — Тоолайлыг.
Борбак чүрээм ханызында
Бодап чоруур чуртум чүве.

Аьттыг, чадаг, машиналыг
Аргып-чедип, хонуп чорааш,
Ишчи чонга бараан болган
Изим бөгүн сактып тур мен.

Төрел чонга ырлап чоруур
Төнмес ырым ужуктап каан,
Тоолайлыг чуртум ышкаш
Тоолзуг оран ховар-ла боор.

Сарыг-кызыл чакпаларлыг,
Салдап, чемнээн кадыргылыг,
Аңыг-меңниг, чимис-каттыг,
Ачылыг бай черим чүве.

Өгден үнмейн, дүндүк өттүр,
Өшкү, сарлыын көрүп орап,
Кайгамчыктыг малчын чоннуг
Кашпалымны — Тоолайлыымны.

Алдар-аттыг Саны-Шири,
Аялга хааны — Чүлдүм-Сүрүн,
Аңчы, малчын Норбу честей
Аалы-чурту төөгүң мөңгө.

Чурумалдыг өскөн уям
Судалымның согуу чүве,
Ынчангаштың Тоолайлыымны
Ырлап чоруур ужурум ол.

Чеден харлаан назынымда
Сеңээ ынаам чонга сөглөп,
Четтиргеним демдээ кылдыр
Черге чедир мөгейип каайн!

Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

1947 чыл. Ачамның хосталган чылы. Угбам-биле ынчан бичии бис. Чүнүң-даа утказын билбейн, ада-иевис-биле дүне Межегейден көжүп чорупкан бис. Орук үнер бетинде ачам баштай Эртине-Булак хүрээзиниң эдзэнге тей-лээш, оон улуг, көк Таңдының эдзэнге тейлээнин сактыр мен. Ол кончук берге үеде ачам бисти улустан дестирип чорутканы ол чүве-дир. Эртине-Булак хү-рээзин үптөп, аңаа чонга бараан бооп орган хелиңнер, ламаларны «контр, шпион» деп меге хопка кирип, орус чуртунче шөлүп, шиндип турган. Улуг-Арыг арга-зынга авам суглар улуг хола бурганның мурнунга ак чем са-лып, чодурааның будуктары-би-ле чажыра шуглай салып турганы караамда чуруттунуп арткан. Орук ара ногаан шыктыг, суглуг черге хөй-ле аныяктарга ужурашкан бис. «Оттук-терге» кырында (ма-шина) хөй-ле чүү-хөө чүдүрүп каан, ыры-шоорлуг оолдар, кыстар. Ол дээрге Клара Чамыяновна Сагды болгаш оон эштери артистер. Авам-ачам бир аныяк оол-биле дыка чоок чугаалажып турар. Сөөлүнде билгеним: авамның дүңмазы Андрей Сагды акым болган. Чеңгевис 80 хар утжок ашса-даа, бистер-биле аралажып, аныяк-өскөнгө үлегер-чижээн көргүзүп чор. Эртенинде амгы Тос-Булакка тергелиг чедип келдивис. Ону өртээл дээр болду. Чон Тос-Булакты аржаанныг Суг-Бажы деп чугаалажыр. Өглер-ле хөй. Чон кидис өйүп, ширтек кырында дүктү салып алган, кагыш-биле хап, чамдыктары дүрүп каан дүктү аай-дедир өйдүктүр сөөртүп, белен болган

кидисти чаа тиккен өгге салып турган. Ийи-үш хонганда даг эдээ-биле чоруткаш, хоорай кыдында Каменистая кудумчузунда каш өглер чоогунга багай өвүстү тип алган бис. Ачам даргаларга барып тургаш, угбам-биле мени дыка улуг, бедик даш бакынга кирип, хөй уруглар аразынга аппарган. Бисти хүлээп алган баш-кыны Таисия Филипповна дээр. Ол башкы бир-ле аныяк чараш, дыдыраш баштыг оолду кый дээш, бисти эмчиге чедирип каарын чугаалады. Биске чылыг платьелер кедирип каанын дыка утпас-тыр мен. Сөөлүнде билгеним — ол оол Тываның алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчак болган. Ол бистиң чаңгысклассчыыс Анчимаа Салчаковнаның өөнүн ээзи болгаш Эрес, Эриана деп уругларлыг болганнар. Ол үе бистерге кандыг солун, онза өөрүшкү эккелбээн дээр! Чырык, чылыг школага өөренип, класс, дазылга, сайылгаан, «дириг-чурук», сад, парк дээш, чеже-чеже чаа сөстөрни, чүүл-дерни танып, билип, өөренип алганымысты сактып, өөрүп чор мен. Хоорайның адын Кызыл деп чаа-ла билип алган үевис база ол турган. Үжүк-бижикти өөрөнгөн школам — мээң-биле чажыт. Ынак хоорайымның чүс чылдар иштинде сайзырап, чаартынып келгенин көөр аас-кежиктиг эң-дир мен. Кайгамчык чараш «Азия төвү» тураскаал комплекзин кызылчылар камныг, чараш эдилээрин аныяктарга чагыыр-дыр мен.

Майя ДАРГАТ.
Кызыл хоорай.

ХҮНДҮЛӨП ЧОРУУЛУҢАР

Бистиң чурттап чоруур үевис азын, берге. Ынчалза-даа улуг алыгларымыс улгады бер-уругларының кичээнгеин, акшылын ыыттаваас-даа бол-манап чоруур деп билир. Улуг назылыгларга ынак ол, оларның сөзүн, шынап-сагып, дыңнап, хүндүлөп-чуруулар, эш-өөр, ха-дүңма. Делегейде кижилерниң кезин улуг назынны чүгле немес-батпас аарыг-аржык, арадал, муңгарал-биле хол-штыр бодап чорууру хому-ныг. Ол шын эвес. Кыраан-сы дээрге, кижиниң чүгле рттал эрткен чылдары эвес, кижиниң бузурели, идегели, ылыззалары болур болгай. Бистиң эът-ханымыс — бир алыг, а иштики сеткил-чүвүс өске назылыг бооп тур. Улуг орус чогаалчы Сергей Михалков 95 харлап тургаш: «Мен сеткилимде аныяк мен» деп турганын аңаан мен. Аңаа хөөннешкек чонун үезинде Марк Цицерон чаа чугаалаан: «Аныяк эрде-ле кырганыг чүүлдү-ре база кандыг-бир кырган-кижик аныяксыг чүүлге деңге-лек мен» дээн. Делегейге алдаржый берген улуг назылыгларның чуртталга-н көрээлиңер. Англи чогаал-

чы Бернард Шоу 88 хар назы-лап чурттааш, кырыгыже чедир бодунуң чогаалдарын бижип чораан. Лев Толстой бодунуң чогаалдарын амыдыралының төнчүзүңге чедир бижээн. Ол 82 хар чурттаан. Алдарлыг итальян чурукчу Тициан 99 харлыында чок болган. 97 харлап чорааш, ол эң-не алдарлыг чуруун чу-руп эгелээш, дооскан. Итальян композитор Джузеппе Верди 88 хар чурттаан. Алдарлыг «Аве Мария» деп делегей чергелиг алдарлыг музыка чогаалын ол 85 харлыында бижээн. Анто-нио Страдивариус 92 харга че-дир бодунуң скрипкаларын кы-лып турган. Кант, Лонгфелло, Ламартин, Ньютон, Буффон, Гендель, Мейербер боттары-ның алдарлыг чогаалдарын 70 хар соонда бижээннер. Гете 80 харлыында бодунуң өлүм чок чогаалын («Фауст») дооскан. Академик Павлов 86 харлааш, сөөлүгү хүннеринге чедир ажыл-дап чораан.

Делегейде ат-сураглыг кижилерден улуг назыынга чедир чурттааннар кайы хөй. Бүгү де-легейге ады алгываан-даа бол-ле кырганыг чүүлдү-ре база кандыг-бир кырган-кижик аныяксыг чүүлге деңге-лек мен» дээн.

Ирина ДАРМА.
Ээрбек суур.

КЫРГАННАР СОЛУН-ДАА, ЭРЕС-ДАА

Кырган-авамның акылары деп кырган-ачаларымны ам-даа утпаан, оларның чагыг-сөзүн бо-ла сактып кээр мен. Улуг акызын Тыгыраа, оон бичизин Сарыг-Хаан, ус-шевер акызын Чингин Ондарлар дээр. Улуу 98 харлыында «бурганнай» бер-ген. Сарыг-Хаан кырган-ачам бора, шилги ийи аьттарлыг. Сезен алды харлыында оолда-рын, күдээлерин эдерип диң-неп чораан. Ол дег чугаакыр, эрес кижилер ховар-ла боор. Ол чылын диңниң хөйүн кижик кайгаар. Часпас адар Самбуу даайым хүнде 50-60 диңни, арктаннары 30-40-ни адып тур-ган. Кырган-ачам баштайгы хүн 10, а эртенинде чаңгыс диңниг келген. Ашактың ыды читкен. Ооргалааш чыдыпкан. Эртен чер чаа-ла чырып орда:

— Дүрген турунар! Аш-чем соой бээр. Мен чанарым ол. Диңнериңер кештерин таа-лыңымга сугунар. Ол силерниң эвес, а мээң адып алган ол-чам-дыр. Сөс ышкынмас силер. Кадайларыңарга чүнү чугаалап чедер мен? — деп ол айтыр-ган. Боозун алгаш, аай-дедир шыгаагаш, чанынга турган дыт-ка сый шапкаш, отче кири ок-

тапкан. Хөөкүй бодунуң багын боозунга шамнааны ол-дур.

Ол кырган-ачаларым 90 хар чедир чурттааннар. Хөй арага-дары ишпес, кезээде малын ка-дарып, тараазын тарып, сигенин кезип, чай, кыш чок ажылдап-ла чорааннар. Ол үеде узун назылыглар ындыг чораан.

Кызылдың хоочуннар ба-жыңында чаңгыс чер-чурттуг угбай бар. Ооң адын Долгар Шепкеновна Монгуш дээр. Ам ооң хары 95 ашкан. Адак-быш-каа ам-даа чиик, идик-хевин чуп, аш-чемин боду кылып алыр.

«Победа» колхозунуң үе-зинде улуг бухгалтерниң өөнүн ишти-ле болгай. Хөй бызаалар азырааш, «Күш-ажылдың Кы-зыл Тук» ордени-биле шаң-наткан. Дайын эгелээн үеде чаш ажы-төлдүг ава дөңгүп-ле 4 классты дооскан. Ол назыны-ның хөй кезин малчыннап эрттирген. Ам ооң чугаазын та-ныштырайн:

— Хөй чылдар чурттааш, чүнү көрбедим дээр. Аш-чут-ту, өлүм-чидимни дээрим ол. Ачаңар мээң даайым-на болгай. Аваң-биле инектер кадарар

бис. Ол шагда бөрү хөй. Аваң кайгамчык эрес, кайгал кижик. Бир дүне өдекче бөрүлөр хал-даан. Ол боозун алгаш, үне халаан. Боонун даажы-даа ди-зилээр. Бисте уйгу кайда боор, үнүп-кирип ора хонган бис. Чер чырып келген. Аьттыг Демчиг-оол бо келди:

— Бооңар бар бе? Бакка аттырган бөрү чыдыр.

Аваң боозун тутсупту. Боо чык-ла дээн. Бөрүнү сойган, ок чарынны өткеш, хөрек хозунче дегген болган. Дүвү-рээзинниг дүн дугайында чугаалаарымыска:

— Бөрүлери кым атты?

— Бо чаавай үш, дөрт-даа бөрүнү боолады — деп чугааладымыс.

— Таня угбай черле шыдаар болгай.

— Караңгыда орта көзүлбес, ай чырында аткан мен. Душ-турупканым ол ыйнаан — деп, аваң харыылады.

— Эр хей! Багай ашактардан дээр-дир сен, угбай. Че, эки турунар — дээш, аьттаныпкаш, суур уунче углай чоруй барган.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл хоорай.

УРУГ БҮРҮЗҮ ЭРГЕЛИГ

Ноябрь 20-де Бүгү-россия-ның уругларга эрге-хоойлу дузазының хүнүнде Кызылдың школа-интернадынга Тыва Республикада Уругларның бүрүн эргелиг төлээзи Светлана Аракчаа «Амыдырап-чурттаар болгаш кадык сайзыралче уругларның эрге-ажы» деп темага ажык кичээлди эрттирген.

— «КНО-нуң эгелээшкенин езугаар бо хүнү байырлаарын ноябрь 20-де деп доктааткан болгаш уругларның эргелеринин баштайгы декларациязы 1959 чылда хүлээп алдыган. Ында өөредилге-кижизидилге, мөзү-шынар болгаш күш-дамыр сайзыралының, социал хандырылга талазы-биле сөөк-язызы, кижиниң кандыг-даа өңү, өнчү-хөреңги байдалы, каяа төрүттүнгени хамаанчокка уругларның эргелери дең дээрзин чарлаан. Бичии кижиниң эргелерин болгаш хостуг чоруун хүлээп көөрүн, оларны сагыырын болгаш ону боттандыраарына бүгү аргалар-биле дуза чедиреринче ада-иелерни, эрге-чагырга органнарын, күрүне ажылдакчыларын, организация бүрүзүн уругнуң эргелериниң декларациязы кыйгырып турар.

1989 чылдың ноябрь 20-де аңгы-аңгы чурттарның 170 чактары «Уругнуң эргелериниң дугайында конвенция» деп тускай документиге ат салган. Делегейниң тускай ЮНИСЕФ Каттышкан Нациялар Организациязының Уруглар фондузу бүгү делегейде уругларга дузалап, оларның эргелери хажыттынмазын дээш хайгаарал турар. Ооң уламындан ноябрь 20-ни Уругнуң эргелериниң делегей хүнү кылдыр демдегледип турар» — деп, ол таныштырган.

Айтырыг-харыы хевиринге эрткен кичээлге уруглар боттарының эрге-ажыктарын эки биллирин көргүскен. Буян башкы

өөреникчилер-биле ужура-жып, өөредилгиги чижектери-биле оларның кичээнгеин хаара туткан. «Бир эвес силер өске кижиниң телефонун оорлап алыр болзуңарза, силер ооң өнчү-хөреңгизинден аңгыда, аарыг-аржыын болгаш багай чүүлдерин база бодуңарже ап турарыңар ол болур» — дээрге, уругларны ол аажок бодандырган. «Арага, тааклы, наркотиктерден ойталап, кичээлдер үспейн, эки өөренир болзуңарза, чедишкениң, аас-кежиктиг болур силер. Кижиги боду кыспас болза, чүү-даа бүтпес, ол чүгле силерниң бодуңардан хамааржыр. Кезээде спорт-биле өңүктөжип, өске кижиге чүгле экини күзеп, корумчурум үревейн, бот-боттарыңарны хүндүлөжип, энерел сеткилдиг болуру чугула» — деп, ол чагаан.

Оон аңгыда кичээлге уруглар инклюзивтиг өөредилге деп чаа сөстөр-биле танышкан. РФ-тин Күрүне Думазы ол дугайында хоойлуну 2012 чылдың декабрь 21-де хүлээп алган, а Федерация Чөвүлели 2012 чылдың декабрь 26-да бадылаан. Инклюзивтиг өөредилге дээрге кадык болгаш инвалид уруглар кады, кандыг-даа ылгал чокка өөренири болур. Уруг инвалид-даа болза, кадык өөрлери-биле кады школага өөренир эргелиг. «Таарымчалыг байдал» деп федералдыг программаның негелделери езугаар школаларны инвалид уругларга бүгүлө эптиг байдалды тургузар кылдыр айыттыган. Республикада ол талазы-биле кылыр ажыл хөй. Пандус кылыры дээрге эге чадазы-дыр, каыттар аразына аргыжар эптиг байдалды тургузар дээш, оон-даа өске чүүлдер ында айыттыган.

Школа-интернаттың улуг эмчи сестразы Лилия Торустун чугаалап турары-биле өөреникчилерге өй-шаанда тарылгаларны кылып, эмчи шинчилгезин

чылдың эртип турар. Бирги эмчи дузазы чедирер бүгү байдалды эмчи өрээлинде тургускан.

Вадим КҮЖҮГЕТ, патриотчу кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчысы:

— Бөгүн эртип турар кичээлди аажок чүүлдүгүнүп тур мен. Чүге дизе чамдык уруглар боттарының эрге-ажыын эки билбес болгаш бо кичээлден боттарыңа ажыктыг хөй чүүлдерни билип алган. Мен мында бо өөредилге чылындан эгелеп ажылдай бердим. Кыска хуусаа дургузунда «Патриот» шериг-патриотчу клубту ажыттывыс, Кызылдың назы четпээннер эргелели «Полицияның чалыы өңүктери» деп шынзылгаларны уругларга берди. Ооң эдилекчилери школада корум-чурумну тудуп, полиция ажылдакчылары-биле рейдлерге база кижип турар.

Лидия КОЛ, 11 «б» класс-тың өөреникчизи:

— Бо кичээл менээ дыка өөредилгиги болду, уругларның эрге-ажыына хамаарыштыр хөйүнү билип алдым. Буян башкының өске кижиге багайны күзевес, кылыктанып, хыйланыры — кадыкка багай салдарлыг база долгандыр турар кижилерниң ажылын үнелеп чоруңар дээн чагыглары биске билдингир дылга тайылбырлааны аажок солун болду. «Чедишкениң болуру чүгле кижиниң бодундан хамааржыр» — деп чугаалааныңа чөпшээржип тур мен. Бис келир чылын школаны доозуп, дээди өөредилге черлеринче кирип алыр бис. Аңаа бо кичээлге чугаалааны дег, эш-өөрүвүс-биле эп-найыралдыг чурттап, лекция, кичээлдерни үспейн, эки өөренир бис. Чүге дизе шупту чүве бистерниң боттарывыстан хамааржыр деп, Светлана Николаевна биле Буян башкы биске чагаан.

Кичээл төнгөн соонда уруг-

лар Светлана Аракчаадан «Уругларның бүрүн эргелиг төлээзинге каяа өөренип болурул?» деп айтырыгны салган. Ол хүлүмзүрээш: «Бо мергежилге кайы-даа дээди өөредилге черлеринге өөрөтпес. Бо эрге-дужаалга ажылдаар мурнунда уруглар бажыңа хөй чылдар дургузунда директорлап ажылдаан мен» — деп харыылаан.

Уруг бүрүзүнүн кол эргезин — бичии хамаатыларның амыдыралы тайбың, шөлзөн болгаш айыыл-халаптардан камгаланган болзун дээш, уруг бүрүзүнүн бодунун салым-чаянын илередир база күзелдерин чедип алыр аас-кежиктиг чаш үелиг болур эргезин хандыраары дээш бүгү күженишкениннеривисти үндүрер ужурлуг бис. Чүгле ынчан бистиң уругларывыс кадык-шыырак, өөрүшкү-маңайлыг, чогулмалыг өзер болгаш боттарының ада-иелериниң идегелин шынзыктырар.

ТР-ниң өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернадында 163 уруг өөренип турар. Оларның иштинде интернатта чурттавышаан, өөренип турар 128 уруг бар, а 35 уруг бажыңындан кээп өөренип турар. Уругларның кадыын быжыктыраары-биле республикадан дашкаар саннаторий-курорттарже оларны дыштандырып турар, ол ышкаш янзы-бүрү спортчу секциялар ажылдап турар. Бут бөмбүүнүн командазы республикада эң шыырак командаларның бирээзи болуп турары — ооң бадыткалы.

Ноябрь 20-де республиканың ниити өөредилге албан черлеринде уругларга эрге-хоойлу талазы-биле тайылбыр ажылынга хамаарышкан хемчеглер болуп эрткен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Хамаатыларны эрге-ажыктарына камгалаары

ТӨЛЕВЕСКЕ

ХООЙЛУ АЙТЫРА

Буруудаткан түнне Кызыл хоорайның прокуратуразы бадылаан сада алиментизин дыка төлөвзөн хамаатының рзэн судче кириген.

Темир Кууларга хамаартыр буруудаткан түнне Кызыл хоорайның прокуратура оралакчысы бадыл хамааты Кууларны назы пзэн уругларын азыраара акша төлээриниң дугайы судтун шиитпирин хөй үе, гузунда күүсетпейн кел дээш РФ-тин КК-ниң 157-лүнүн 1 кезээнде көрдү херек үүлгедиишкенин кыл деп санаан.

Истелгеден илерээни, лар Кызыл хоорайның судунун күштүг болуп кы шиитпирин езугаар назы пзэн ийи уруунун азылынга, олар назы четки чедир, ажылдап алган акзының азы өске орулгазы үштүн бир кезини ай саны төлээр ужурлуг турган. Амент төлээрден ойтала болза, кеземче херзэнге о жырының дугайында аңаа удаа сагындырып турза, ол ажылга-даа тургустунм уругларының азыралынга мент-даа төлөвзөн.

Шак ындыг байдал-а Куулар 2013 чылдың декабрь 19-тан 2014 чылдың август 28-ке чедир 87457 рубль төрөлөнгөн.

Ындыг үүлгедиишкни кылганы дээш кеземче хоойун езугаар бир чыл чедир саазын казыдып шиидип бол

Салбакай САНЧ

Кызыл хоорайның прокуратураның улуг дузалакчысы.

«АВАЙ, АЧАЙ! АРАГАЛАВАЙН КӨРҮҢЦЕРЕМ!»

Каш чылдар дургузунда истекчилеп келгеш, амыдыралдың херек кырында кадыг-берге байдалдарындан эң-не камгалаттынмаан, боттарыңа улуг кижилерниң талазындан дузаны үргүлчү хереглеп чоруур кижилеривис — ажы-төлдери вис. Оларның амгы-даа, келир-даа үеде салым-хуузу, бир дугаар хүн ажылдап келгенимде дег, ам-даа сагыш човадып, дүвүредип, харын-даа муңгарадып келир.

Өг-бүлө күрүнениң бир дугаар тургузукчу кезээ болганда, ында кандыг байдал тургустунганыл, күрүнеде байдал база шак-ла ындыг болур болгай. Күрүнеде өг-бүлө бүрүзү аас-кежиктиг, амыдыралының байдалы чедимчелиг, ажы-төлү тодуг-догаа, хөглүг, чараш болза, бүгү күрүнеде ажы-төлдүн байдалы база шак-ла ындыг болур.

2014 чылдың тос ай иштин-

де Чөөн-Хемчик кожуунуң де-вискээринде өг-бүлө иштинге болган кем-херектерни сайгарып, оларның болуп турар чылдагаанын, уржуктарын айтып, хөй-ниитиниң кичээнгеин ынаар хаара тудуп, олче сагыш салырын база боттарының бодалдарын үлежип, саналын кириерин диледим.

Бо чылдың алды айларының иштинде Чөөн-Хемчик районнуң муниципалдар аразында килдистиң истелге килдизи өг-бүлө иштинге болган беш кем-херектерни оттургаш, истелгезин кылган. Дөрт таварылгада өгнүн эр ээлери херээжен ээлериниң амы-тынынга айыылдыг, кадыыңа хоралыг аар кемдээшкенин сагыштыы-биле чедирген. Ону үүлгеткен кем-буруулуг кижилер сес чылга чедир хосталгазын казыттырып шииттирип болур. А өске таварылгада херээжен

ээзи эр ээзинге хамаарыштыр база-ла ындыг кемниг херекти үүлгеткен болуп турар. Айыттыган кем-херектерниң истелгезиниң үезинде илереттингени болза, кем-херектерниң чылдагааннары — эр-даа, херээжен-даа ээлериниң кайызының-даа арагалаары, өг-бүлелерниң ээлериниң бот-боттарын хүндүлөшпези, үнөлөшпези, бот-боттарын билчир хөңнү чогу, кым кымга-даа дүжүп бербес дээн ышкаш хөөннери, өг-бүлениң ээлериниң сагыш-сеткилиниң ядаргай чоруу, хоойлу-дүрүм талазы-биле билгилериниң кудузу азы шуут чогу.

Кады чурттап оор эжинге кам-хайыра чогу, каржы-дошкуну, кээргээр сеткил чогу, оон эрткеш, чаш ажы-төлүнүн ниити сайзыралыңа, сагыш-сеткилинге канчаар-даа аажок улуг, этинмес балыгларны чедирип турарын билбейн турары истелге

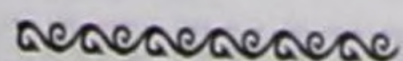
үезинде көскү. Кем-херектерни чаш ажы-төлүнүн чанынга, олар көрүп турда, кылганы — кем-херек үүлгедикчизи ада-иелерниң канчаар-даа аажок каржы сеткилдиниң херечизи. Чижээлээрге, 2014 чылдың февраль айда Чадаана хоорайга эзирик хамааты Ш. У. Сат уругларының караанга оларның авазының бажын чара шаап каан. Кадайы эмчиге баргаш, бажын шарыдып алгаш келирге база катап маргышкаш, уругларының авазын чаңгыс эвес удаа бижек-биле шанчып, кадыыңа аар кемдээшкенин чедирген. База-ла Чадаана хоорайга хамааты А.А. Ооржак кадайы-биле кады арагалааш, ооң сыңы-йын чара теп каан. Арагалааш, чогушкан ада-иезин чаш уруг көөрге, сагыш-сеткилинге дыка багай салдарлыг болур. Олардан каржы-дошкун, оорланыр, мегечи дээш, багай мөзү-шы-

нарлыг ажы-төл өзүп келгенин магадылалы улуг.

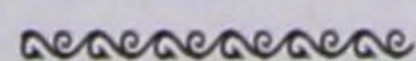
Ниитилел, чагырга чери, хөй-ниити организациялары, каттыжыышкыннары ындыг хай-бачытты соксад болдурбас дээш, чүнү кыл болур бис деп айтырыгны мунуска салып, чеңнеривисывырып алгаш, чаңгыс чурук дег демниг ажылдавас бзувусса, та чеже ажы-төлү хилинчектенип өзер. Ынча гаш, хүндүлүг ада-иелер, аңа өг-бүлелер, ажы-төлүнү келир үезин бодап чоруур ажы-төлдүн аксындан кайдаа: «Авай, ачай, арагалавай көрүңер» деп сөстөр диниң базын деп күзээр-дир мен.

Чингис МОНГУ

ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожуунуң муниципалдар аразында килдистиң истелгезиниң истекчизи.

Хууда бодалдар

ХӨЛҮН ЭРТТИР КОНГУРААРГА, КУЛАК УЮКТАЛЫП КАЛЫР

Чыл бурунгаар «Саян» библи «Чечек» деп адат- тургустунганда, чон ону сонуургаар, концерттерин катап көргөш-даа көкпес республиканың улуг туркчу даргалары-даа ону деткиир чораан. Чоннуң тургалынга, магадалынга ийледип «амдажаан» ан- ты. Мынча чылдар иштинде составы өскерлип турбайн аар, хоочуннары безин 60 ышкылай бергилээн.

ансамблде колдуун- ныяктар ажылдап турар. арлаанынга болгаш Тыва- Россия-биле чаңгыс дем- лезиниң 100 чылдаанынга хааткан «Күзелдин алдын нары» деп концертче ча- ыш, ону көргөн соонда ык эскериглеримни бижир- грам чок болду.

ныяк артистерниң чиик- танцылап турары эки-ле у харын. Ынчалза-даа таарымча чок чүве — стрниң дааш-шимээни:

шуут кулак уюк, хөөкүй көрүкчү- лер ол кезээ та каш артык децибел алган. Микрофоннарның күжүн кызыгаарынга чедир улгатты- ып каан. Та ооң ужун ындыг чүве — ыраажыларның үнү хөлүн эрттир чидиг, кыжыраң, аянныг ырлаанзывас, сактырга- ла, кышкырып-ла турар ышкаш. Ырыдан, танцы-самдан көрүкчү кижини таалал алыр ужурулуг. Мен бодумга хамаарыштыр ынчаар чу- гаалап шыдавас мен, концерт дүргөн төнер болза деп четтик- пейин олурдум. Үн режиссеру деп кижини бар улус бе, азы чок улус бе. Бар болза, ындыг коң- гурааш, хоралыг дааш-ши- мээни канчап эрттирикенил? Кудумчуда, ажык черде эвес, муңгаш бажың иштинде ор- кестр ышкашыл.

Чамдык номерлерге хамаа- рыштыр чугаалаарга мындыг. Концерт «Скифтерниң эгези» деп композиция, «Сактар (скифтер) ырызы», «Скифтер- ниң алдын согуннары» деп тан- цы-биле эгелээш, дараазында

номерлеринде танчычылар ба- за-ла ча, согун тудупкан хал- чып-ла турар. Скифтерге турас- кааткан номерлер көвей-даа ышкаш, «Великолепный век» деп сериалда дайынчылар-даа сагышка кирер. Тываның төөгү- зүн билбес өске чоннар бо оюн- көргүзүгден тывалар дээрге, дайынчырак, чепсек ажыглаа- рынга ынак чон-дур деп бодал- га кээп болур. Бир танчызында (ады та чүү) оолдар бөрү кеш- тери эштип алган, а хөгжүм үделгезинде оркестрниң кулак- уюк улуп кээриниң чииртимин чүү дээр, коргунчуг-даа. Тывада бөрүлерден көвей аң-мең чогу ол бе? Өске аңнар, малдар ду- гайында танцы чоп эскербедим.

Тываларның бурун шагдан төөгүзүн уран чүүл таварыштыр илередиксээн чүткүл-сорук- ту биллип болбайн аан харын. Ынчалза-даа тыва чоннуң 100 чыл иштинде амыдырал-чурт- талгазы, мал ажылдыг көшкүн чоннуң бот-онзагайы, ажыл- агыйы, аажы-чаңы, сеткил-

хөңнү, аразында харылзаала- ры, чаа чүвеже, депшилгелиг амыдыралче чүткүлү, келир үези, ажы-төлү дээш кызымак туруштуу бо концерт таварыш- тыр илереттинген деп чугаа- лап болур бе? Эрги тывалар биче сеткилдиг, оожум, топтут чон-на болгай, уш-баш чок эвес, хөрек дөгээр улуг тура чок. Мен уран чүүл эртемдени эвес мен, анаа көрүкчү кижиниң туружундан хууда бодалым чугаалап турарым бо.

Дараазында хүн «Алдын фонд» деп концерт болган. Аңаа «Ээлдек шыңгырааш» баштаан эрги сураглыг тан- цыларны аныяк артистер күү- сеткен болду. Ол концертке барып шыдаваан мен, сураан дыңнаарымга, хоочуннар чүгле «Тооруктук долгай Таңдымны» ырлаан. Телевизордан көөрүмге, 45 чыл юбилей-биле дарга-бош- калар ында байыр чедирип турар чоржук.

Моон сонгаар оюн-көргүзүг кылырда, ансамбль чамдык но-

мерлерин ам-даа хоюглаары чугаажок, кол-ла чүве — үн та- лазы-биле ажылды экижиде- рин күзедим. Ол-ла кулак уюк дааш-шимээни-биле уламчылаар болза, көрүкчүлер уран чүүлден эстетиктиг таалал алыры берге боор ийин. Ылангыя даштыкыже, Россияның өске хоорайларын- че бо программа-биле, бо-ла оркестри-биле гастрольдап чоруур болза, канчаар көстү- рүн, оларны канчаар хүлээп алырын баш удур чугаалаары берге. Чогум хеп-сыны чараш- ла чораан. База бир немеп чу- гаалаксаан чүүлүм — Тыва- ның национал оркестри «Саян» ансамблдин оркестри-биле даашкыры бир дөмей. Оркестр- ле дээш, кулак-уюк чиртиледип туруп алырга, ол езулуг уран чүүл болур дээни ол бе? Кижини бодаарга, эмин эрттир-ле дүвү- ренчиг, дааштыг байдалга кон- церт көөрү дыка-ла шыланчыг. Бо талазы-биле номчукуларның бодалын база дыңнаксадым.

Надежда ЭРГЕП.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ АПАРГАН ХҮРЕШ

ичимде миннип келгеш- өргөним, билгеним спорт үреш чүве. Ачам мөге кижини болгаш ындыг. 1950 дарның эгезинде хүреш ут тыва чүве. Хүрешти на чарлаптарга, мөге са- ыларының мөгелерин, ай аарак, алгап-мактап ы шуут кулак уюк боор. ының чечен-мергени кай- ыктыг. Мээң сагыжымда ылерниң канчаар хүрежи ы уттундура берген. А салыкчыларының девий ы та кайыын куттулуп кээп ы ыр аяныг, мөгезин мак- ы шүлүктээн сөстери мени, ы харлыг бичии оолактың, ы кичээнгеийн аптар турган. ынер ам-даа кулактарымда ыналып чоруур хевээр.

1960 чылдардан эгелеп бу- гу езу-биле мөгезин мак- алгаар езу чоорту чиде ди. Ынчалза-даа тыва девиг ынуң бурунгу езузун сал- ы болдур ийин. Канчаар- девиир мөге бар турган: ы-шаар шурап-даа турар, ыледип алгаш, шөлдү бир ыкинери-даа бар, ийленип ыаш-даа эзир, хартыга дег ып бар чоруур. Девиглер- ы солуну дээрге хүрештен ыак чок турган. Девиглер ырыңай аттарлыг болгай: «Се- ы-оолдуң девии», «Кавыш- ыдуң девии», «Тодоонуң ыи» дээш, баар. А чамдык ылерниң эгин содааның ыгазында адын бижип каан ы болгулаар. «Кошкар-оол», ыт-Хөл. Айыыжы» дээн ышкаш. Ындыг эгин содаан ылап, өске кижини кедери бол- ымас. Амгы үениң футболис- ыниң, хоккейжилериниң ыгазында адын бижээн ытай. Бистиң мөгелеривис бо

талазы-биле делегей спортчу- ларын шагда-ла мурнапкан хе- вирлиг. Хүреш көрүп келген чоннуң чамдыызы чүгле солун девиир мөгелерниң девиин көрүп аар дээш кээп турарлары база бар. Тыва девиг ол хире көрүштүг, онзагай турган.

Хүреште девигниң ужур- ытказы чаңгыс эвес. Бирээде, эзир куш дег сүрлүүн, аваан- ырын көргүзүп турары ол. Ийиде, бодунуң мага-бодун ам болур дээн белең эвес се- ыгирип алыышкынга белеткеп, хол, будун, шупту шыңганна- ырын ээлгир, шимченгир кылдыр белеткээни ол. Үште, бодунуң угаан-медерелин чүгле хүрешче угландырып, бар энергиязын, иштики күжүн мөөңнеп ап турар үези ол. Дөртте, бодунуң онзагай девии-биле удурланык- ызының ооң дугайында бода- ылың будалдырып, ону сүртедир дээн утка база бар. Бо бүгүнү кадып кээрге, мөге бүрүзү бодунуң эът-ханының, күш- шыдалының, аажы-чаңының аайы-биле кымга-даа белең дөмейлешпес девиглиг болуп кээр. Мөгениң канчаар девии- ри — ооң бодунуң хууда херээ.

Тыва хүреш эгүүр шагдан тура үш кезектен тургустун- ган: биргизи — мөге салыкчы- ларындан. Олар тыва дылдың, тыва чечен-мерген сөстериң кадагалакчылары, бурунгаар шимчедикчилери турган, ийи- ги — девигден. Бо дээрге гизи — девигден. Бо дээрге уран чүүлге дорт хамааржыр, танцы-самның бир хевири-дир. Чүгле эр улус күүседир, үшкүзү — хүреш боду болбайн аан. Ол — спорт, билдингир-ле, эр кижиниң күжүн, аваангырын, шыда- мыын тодарадыр.

Амгы үеде мөге салыкчы- лары мөгелерин алгап-йөрээп,

оларга арга-сүме айтып бээр хамаанчок, ийи мөгеге чаңгыс мөге салыкчызы онаажыр апар- ган. Езулуг европейжи спорт дег. Ында хевиске, рингиге чаңгыс секундтан турар болгай. Ындыг болганда мөге салыкчы- лары бисте европейжээн азы орусчаан деп-даа болур.

Мөгелеривис девии 1980 чылдардан бээр моолчааш, ам шуут арыг моол девиг болу берген. Хүреживис харын-даа тыва хевээр арткан-дыр. Мону алгаш көөрге, амгы хүреш ев- ыропейжи азы орус мөге салык- ычыларындан, моол девигден, тыва хүрештен тургустунган бооп турар. Езулуг интернацио- нал!

Девиг канчап моолчу бер- генил? Хүрештиң хоойлу-дүрү- мүн республиканың хүреш фе- дерациязы чогаадып, бадылап турар болбайн аан. Ол феде- рацияның айтышкыны-би- ле амгы мөгелер, чалгаа чазып аар чүве дээн ышкаш сөөртүнчек, моол девигже шилчий бергенне- ри ол. Бистиң спорт, хүреш удуртукчуларывыстың сүлдесүзүүнүң шала кудуку деңге- ли моон илереп турар-дыр. Өгбелеривис чүс-чүс чылдарда моолдарга дарладып, оларга чалчалап чорза-даа, бодунуң тыва девиин кадагалап алгаш, хостуг, совет Тывага дамчыдып берген. Өгбелеривис сүлдеси ол хире бедик турган. Ам бистиң сүл- девис кудулаан, күштүг моол девиг культуразынга ала-чайгаар алзып, бастырыткан-дыр бис ийин. Моол девиг хүлээп алган соонда, Моолдан келген ырыны гимн база кылып алдывыс. Оон улам чоокта чаа бурят-моол ки- жиниң кылганы «Азия төвүн» база тургузуп алдывыс. Бис- терде моолдарга чалбарыыр

байдал мындыг хевирлер-биле тургустунуп келген. Ийи тала- ында, бодувустуң тыва девии- вистен ыядып, оон азааргап ту- рарывыс моон көскү. Тыва чор- гааралывыс та кайнаар эстип тайлы берген.

Тыва девиг дээрге, кым- ынарда-даа чок онзагай культу- ра-дыр. Бистиң девиивис деле- гей чергелиг ховар уран чүүл хевиринге хамааржыр болдур эвеспе. Чоргаарланып чоруур сыгыт-хөөмейивисти моол- дарга алзыпкан бис. Моол- дар хөөмейини, узун, хоюг ырын, моол хүрешти делегей- ниң онзагай культура эртинези кылдыр бадыладып алган- ынар. Бистерниң делегей эр- тинези кылдыр бадыладып ап боор чоргааралывыс — чүгле тыва девигде. Ындыг девиг- ни кандыг-даа чоннар күүсет- пейин турарлар. Бодувустуң де- виивисти дедир эгидерде улуг күш, согур көпеек-даа херек чок. Чүгле төрөөн черинге, чо- нунга, өгбелеривистиң биске сөңнээни езу-чаңчылынга ханы ыдыкшыл, тыва кижини мен деп медерелинге быжыг чоргаарал херек. Ол-ла.

Тыва девигни мээң чаңгыс чер-чурттугларым — Сүт-Хөл мөгелери дигизип шыдаар- лар. Сүт-Хөл мөгелер чурту болгаш ындыг. Оон кажан-даа ат-сураглыг мөгелер үзүлбейн чораан болгаш кажан-даа үзүл- бес-даа. Кожуунуң удуртук- чулары, спорт ажылдакчыла- ры, тренерлер мөгелери-биле кады «че-ве!» дептер болза- ла, келир чайын хүреш болган көктүг шыктарга езулуг арыг тыва девиглерни чон кайгам- чыктыг сонуургал-биле көре бээрлер. Тыва девиг кандыг чүвөл дээрзин чаңгыс чер-чурт-

туглары, хоочун мөгелер: Кы- ыыл-оол Монгуш, Өлзей-оол Ооржак, Макар Донгак, Кара- Кат Ооржак айтып, көргүзүп бээрлер.

А мөге салыкчыларын катап ийи кижини кылыры оон- даа белең. Ону тыва Хүреш фе- дерациязы боду шиитпирлеп- тер. Мында кол-ла чүве — Кы- ыылга хүрежир мөгелер санын эвээжедири. 500-600 санныг содак-шуудактыг мөгелер чыып алгаш, мөге салыкчыла- рының санын кызырып турары көскү ышкашыл. Ынча хөй мөгелерниң колдуу-ла «чээр- ген» мөгелер-дир, суму черге- зи чедер-четпес аан. Совет үеде Кызылга «республиканың эң шыырак дээн 64 мөгелерин» салып турганы кончуг шын. Ам-даа алыр болза, Тывада эң шыырак мөгелер саны 64 кижиден эртпес. База бир 64 мөгелер ортумак деңгелдин деп болур. Ынчангаш Кызылга 128 мөгени салырга шынарлыг, көрүштүг-даа боор.

Мөгелер саны-биле база- ла моолдарны өттүнүп эге- лээнивис ол. Моолда хүрежи ы болур назылыг 1 миллион хире эр кижини бар-дыр, олар шыырак 1028 мөгелерни салып турбайн канчаар. Бисте болза шупту хүрежилтер хире назы- лыг эр улусту санаар болза, 3-5 мундан эртпес. Кижини боду- нуң хире-шаан медереп билер болза, улуг чазыг кажан-даа кылбас. Бо бүгү республика- ның Спорт яамызынга, тыва Хүреш федерациязынга база тыва мөгелерниң боттарынга дорт хамаарылгалыг.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Тываның «Ирбизи».

ООО «Кредит Евразия Центр». Регистрационный номер записи в государственном реестре микрофинансовых организаций: 210738001767. Реклама.

МАТЕРИНСКИЙ КАПИТАЛ+

Ипотека под материнский капитал - доступный способ приобрести жилье!

Жилищный вопрос в России – один из самых болезненных.

Покупка квартиры кажется просто невыполнимой задачей, особенно для молодых супругов. Для многих семей сертификат материнского (семейного) капитала – это единственный способ приобрести жилье. Почему бы не воспользоваться этой возможностью сейчас, а не ждать, когда второму ребенку исполнится 3 года?

«Палочкой-выручалочкой» может стать кредит, который выдают под материнский капитал. Это предложение специально создано в России для улучшения жилищных условий. Ведь не у всех жителей нашей страны есть доступные материальные средства для покупки жилья, но все имеют возможность воспользоваться ипотекой. Вот тут и пригодится сертификат, который называется материнский или семейный капитал.

Ежегодно государство индексирует его размер. В 2014 году материнский капитал составляет 429 408,50 рублей.

Ипотечный займ с использованием материнского капитала поможет не только купить квартиру или дом, но и улучшить жилищные условия. Например, если семья живет в однокомнатной квартире, то при наличии сертификата, они могут ее продать, взять кредит и купить двух- или трехкомнатную квартиру. Отметим, что сегодня материнский капитал можно использовать практически сразу после рождения малыша, а не ждать как раньше, чтобы ему исполнилось три года.

Независимо от того подобрали ли вы уже жилье, которое хотите купить или находитесь в поисках, обращайтесь в нашу компанию! Мы сотрудничаем с крупными агентствами недвижимости Красноярска, Красноярского края и Хакасии, и вместе поможем вам и

с получением займа, и с поиском квартиры или дома.

Все очень просто: мы бесплатно рассмотрим вашу заявку на выдачу займа за один рабочий день. Никакого официального подтверждения доходов не требуется – кредитной организацией вполне достаточно того, что источником погашения основного долга станет материнский сертификат. Главный плюс – мы сопровождаем вас от подачи документов на заявку до снятия обременения с недвижимости.

По всем интересующим вопросам вы можете получить бесплатную консультацию

специалистов ООО «Кредит Евразия Центр»

8-923-738-5555

**Выдача займа
в течении 7-10 дней
с момента подачи
заявки**

Адрес: РТ, г. Кызыл, ул. Московская, 24, 1 этаж. (между Налоговой и "Страйк клубом" здание желтого цвета)

8-923-738-55-55

ООО «Кредит Евразия Центр»

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ болгаш ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ хүлээп алышыкыны.
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00
Улуг-хүн – дыштаныр хүн
Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.
Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.
Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскан.
Төлевирлиг үндезинге парлаан.

«Спецодежда» садында

1/8, 1/8 хемчээлдиг, кылыны 8-10 мм кидисти доктаамал садып турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 13, РПС баазы, склад 16/18.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөрөңгизин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Реклама

«Субедею» - 7 лет!!!

План мероприятий на праздничный месяц -
ноябрь 2014 года:

- с 5 по 18 ноября: ярмарка продажа меда из г.Красноярска «Медовый спас»
- с 11-го по 16-е ноября: Ярмарка-продажа меховых изделий
- 16 ноября: призываем всех на командное, семейное соревнование - ВЕСЕЛЫЕ СТАРТЫ «Папа, мама, я - Спортивная семья»!!! Вас ждет отличная зажигательная игра, заряд хорошего настроения и ПРИЗЫ!!!
- 21 ноября: СПАРТАКИАДА среди команд предпринимателей РТ.
- 22 ноября: в Универсальном зале, время начала в 12 час.: АБСОЛЮТНОЕ ПЕРВЕНСТВО по Национальной Борьбе «ХУРЕШ» на призы ГАУ РТ УСК «Субедей» с участием сильнейших монгольских борцов.
- 22 ноября: в Ледовом зале время начала: 11 час.: Вас ждет фееричное ЛЕДОВОЕ ШОУ, также ТОВАРИЩЕСКАЯ ВСТРЕЧА хоккейной команды Республики Хакасия, Красноярского края и Республики Тыва.
- 23 ноября: Командное первенство среди лучших по Национальной Борьбе «ХУРЕШ» - «Стенка на стенку» - на призы ГАУ РТ УСК «Субедей»
- 20-го по 24-е ноября: Ярмарка – продажа меховых изделий
- с 27-го по 30-е ноября: Международная выставка – ярмарка «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ». Принимают участие ремесленники и производители товаров народного этноса: пчеловоды, производители товаров легкой промышленности, одежды, украшений и изделий из бижутерии, камней, зодчие, демонстрация новых моделей Павло-посадских платков и т.д.

Вас ожидает праздничный концерт на открытие выставки с участием коллективов России, Казахстана и Тывы.

2014 чылдың ноябрь 19-та Тыва Республиканың Орук-транспорт яамызының №56/14 айтышыкынын күүседир-биле автоаргыштырылгага сонургалдыг бүгү организацияларга болгаш чүк сөөртүкчүлериңде «Тыва автоорук» күрүнениң казна бүдүрүлгезиниң дыңнадыры болза, «Кызыл-Сарыг-Сеп, участок 1+900-км 16+300» автомобиль оруунга 2014 чылдың декабрь 10-дан эгелээш эң улуг деңгизи 12 тоннадан ажыг кылдыр чөпшээрелдиг транспорт аймааның шимчээшкинин хораан дээрзин дыңнадып тур.

Аар чүктүг транспорт аймааның шимчээшкинин Кызыл хоорай, Каа-Хем суур автомобиль оруунуң оюп чоруур 0+000-км 15+722 участогун таварты боттандыраар.

Эң улуг деңгизи 12 тоннадан ажып турар транспорт херекселдеринге тускай чөпшээрелди үстүнде адаттыгган айтышкын езугаар онза-чугула таварылгаларда Кызыл хоорай, Интернациональная, 60 деп адреске тыпсыр.

Айтырыг салыр телефон 3-06-25.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор

И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хейниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 4 парлаар ама. Тираж 6096. Чагыг 145. Номерни парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.